

محمد علی تربیت

(۱۲۵۶-۱۳۱۸ ش)

کتابدار، کتاب‌شناس، روزنامه‌نگار و وکیل مجلس
و بنیانگذار اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران

تهیه و تدوین: دکتر فریدون آزاده

عضو هیات علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی پزشکی

دانشگاه علوم پزشکی تهران

سرشناسه	آزاده، فریدون
عنوان و نام پدیدآور	محمدعلی تربیت (۱۲۵۶-۱۳۱۸ش): کتابدار، کتاب‌شناس، روزنامه‌نگار و وکیل مجلس و بنیانگذار اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران / تهیه و تدوین فریدون آزاده.
مشخصات نشر	تهران: آیین‌نما، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	۱۷۶ص.
شابک	۷-۳۴-۵۲۶۵-۶۰۰-۹۷۸-۱۵۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه: ص ۱۷۲-۱۳۶؛ همچنین به صورت زیرنویس
موضوع	تربیت، محمدعلی، ۱۲۵۶-۱۳۱۸
موضوع	کتابخانه تربیت (تبریز)
موضوع	کتابخانه عمومی -- ایران
رده بندی کنگره	۱۳۹۲: ۸۰۴/الف۸۴۵Z
رده بندی دیویی	۰۲۷/۲۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۳۸۳۶۰۹

نام کتاب: محمد علی تربیت (۱۲۵۶-۱۳۱۸ش)
(کتابدار، کتاب‌شناس، روزنامه‌نگار و وکیل مجلس و بنیانگذار اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران)
تالیف: فریدون آزاده

ناشر: شرکت آیین‌نما
طراح جلد: اعظم نجفی
حروفچینی: امید
نوبت چاپ: اول
قطع اثر: وزیری
تاریخ نشر: ۱۳۹۲
شمارگان: ۲۰۰۰
قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

شابک: ۷-۳۴-۵۲۶۵-۶۰۰-۹۷۸

آدرس انتشارات: خیابان کارگر شمالی، نرسیده به جلال آل احمد، کوچه سوم، پلاک ۸، طبقه اول و دوم

تجارت

فهرست مندرجات

پیشگفتار.....	۹
مقدمه.....	۱۳
فصل اول: دکتر علی شکویی و خدمات ایشان	
مقدمه.....	۲۱
فصل دوم: درآمدی بر کتابخانه‌های عمومی در ایران	
مقدمه.....	۳۳
سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد استان قدس رضوی.....	۳۶
کتابخانه‌ی مدرسه‌ی دارالفنون.....	۴۴
کتابخانه‌ی انجمن نامه دانشوران.....	۴۹
کتابخانه‌ی مدرسه‌ی لقمانیه.....	۵۰
قرائت‌خانه‌ی مظفری.....	۵۱
کتابخانه ملی به مفهوم مردمی و عمومی بودن آن.....	۵۲
قرائت‌خانه‌ی وطنیه.....	۵۴
کتابخانه‌ی انجمن دانش‌گستر (ایرانیان) در لوزان، سوئیس.....	۵۴
کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.....	۵۵
سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.....	۵۷
فصل سوم: قانون تأسیس کتابخانه‌های عمومی در ایران	
مقدمه.....	۷۱
وضعیت کتابخانه‌های عمومی پس از تصویب قانون جدید.....	۷۷
فصل چهارم: آشنایی با شرایط اجتماعی و فرهنگی شهر تبریز	
مقدمه.....	۸۳

۸۳	اقدامات فرهنگی و آموزشی
۸۴	طبع و نشر و چاپخانه
۸۵	آموزش نوین در تبریز
۸۷	ربع رشیدی، بنیاد آموزشی و فرهنگی در تبریز
۸۹	انجمن‌های ادبی
۹۰	هنرهای نمایشی
۹۰	کتابخانه و قرائتخانه

فصل پنجم: محمدعلی تربیت: شرح حال، افکار و خدمات فرهنگی

۹۵	شرح حال عمومی مرحوم محمد علی تربیت
۱۰۱	اقدامات فرهنگی و اجتماعی مرحوم تربیت قبل از مشروطیت تا سال ۱۳۰۰ ش
۱۰۸	کتاب و کتابخانه‌های معروف قدیم، به قلم محمد علی تربیت
۱۳۳	تاریخ مطبعه و مطبوعات ایران، به قلم محمد علی تربیت
۱۳۶	خدمات فرهنگی تربیت بعد از سال ۱۳۰۰ ش

فصل ششم: کتابخانه‌ی و قرائتخانه عمومی تربیت

۱۴۹	تاریخچه
۱۵۶	تجدید بنای ساختمان کتابخانه‌ی تربیت
۱۵۸	وضعیت کنونی کتابخانه‌ی عمومی تربیت تبریز
۱۵۹	مجموعه کتابخانه
۱۶۱	علل افول کتابخانه‌ی عمومی تربیت نسبت به سالهای اول تأسیس

فصل هفتم: کتابشناسی تربیت

۱۶۷	کتاب‌های تربیت
۱۶۷	مقالات تربیت
۱۶۹	شرح حال و خدمات محمد علی تربیت که توسط دیگران نوشته شده است
۱۷۲	منابع و مآخذ پایانی

به یاد استاد فرهیخته شادروان دکتر عباس حری

در هنگام تدوین اولیه این نوشتار با خبر شدیم که استاد فرزانه و دانشمند رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی و واضع نظریه اطلاع‌شناسی، جناب آقای دکتر عباس حری در تاریخ ۷ اردیبهشت ماه سال ۱۳۹۲ بعد از تحمل یک دوره بیماری، دارفانی را وداع و به جایگاه ابدی رهسپار شدند. روحشان شاد و راهشان پر رهرو باد. خداش رحمت کند که با قلم، اندیشه و نوشته‌های بنیادی، اساسی توأم با طنزهای شیرین خودشان موجب تقویت و توسعه رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی در ایران بود و شاگردان زیادی را تربیت کرد. همیشه بی‌پروا و بدون ملاحظه کاری و منفعت طلبی برای رایج، حرف‌های خود را می‌زد، شیوه‌ای که در جامعه ما در حال رنگ باختن است و این خطر جدی در محیط‌های علمی و دانشگاهی است.

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی به پاس سال‌ها فعالیت علمی و فرهنگی استاد دکتر عباس حری، طی برگزاری مراسم بزرگداشتی در ۱۵ اسفند ماه ۱۳۸۵ ایشان را به عنوان یکی از مفاخر ایران زمین معرفی کرد و لوح تقدیری همراه با نشان زرین انجمن به استاد اهدا کرد. دریافت این جایزه نشان از اعتبار رشته در محافل علمی دارد که محققانی و مدرسانی چون شادروان دکتر عباس حری و دیگران برای این حرفه به ارمغان آوردند.

www.ketab.ir

پیشگفتار

با توجه به علاقه شخصی که به تحقیق پیرامون تاریخ و فرهنگ ایران، بخصوص تاریخ کتابخانه‌های ایران داشتم در سال تحصیلی ۱۳۶۹-۱۳۷۰ که دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی در دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران بودم، به پیشنهاد جناب آقای دکتر علی شکویی استاد محترم گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی این دانشکده و موافقت شادروان دکتر عباس حری و استاد نوشین آفرین انصاری، موضوع رساله خود را پس از مطالعه و بررسی مقدماتی، در مورد کتابخانه عمومی تربیت تبریز و بنیانگذار آن مرحوم محمدعلی تربیت (۱۲۵۶-۱۳۱۸ ش) انتخاب کردم.

مدتها در اندیشه این بودم که با بازنگری اساسی این نوشتار و روزآمد سازی آن، با توجه به مقالات و نوشته‌های جدید و پیدا کردن مطالب دیگر در سایر متون اقدام به انتشار این نوشتار در قالب کتاب کنم. بسیار خرسندم که با الطاف و عنایات خدوالتی توانستم، خدمات ارزنده یک انسان فرهنگ‌دوست، کتابشناس، کتابدار، روزنامه نگار، وکیل و رجل سیاسی متعهد و خدمتگزار را معرفی و هم چنین درخواست جناب آقای دکتر علی شکویی را که خود از حلقه آذربایجان و شهر تبریز است برآورده کنم.

از آنجا که چنین کتابخانه‌هایی با توجه به جنبه همگانی بودن آنها در تاریخ ایران کم نیستند، شایسته است که علاقمندان به این حرفه شریف، به تحقیق پیرامون این کتابخانه‌ها و مؤسسين خير و متعهد آنها بپردازند و به سهم خود به ماندگاری اینگونه افراد در تاریخ و فرهنگ غنی ایران زمین کمک کنند. تحقیقات بسیاری توسط دانشجویان این رشته در موضوعات گوناگون که بیشتر جنبه پیمایشی دارد، انجام شده ولی علاقه ام به کارهای تاریخی، مرا واداشت تا به بررسی و مطالعه کتابخانه‌هایی بپردازم که از جنبه تاریخی و فرهنگی تاثیر قابل توجهی در آگاهی رسانی و افزایش سواد اطلاعاتی علاقمندان و مردم زمان خود داشته است.

انتخاب کتابخانه تربیت تبریز از چند جنبه قابل تامل است که از مهمترین آنها می‌توان به نقشی که شادروان مرحوم محمد علی تربیت در ایجاد و گسترش آن داشت که این اقدام در زمان تاسیس توسط ایشان، و کارهای فرهنگی ماندگار دیگر، نشان از افکار و اندیشه بشردوستانه و فرهنگدوستی این شخصیت فرهنگی و سیاسی بود که قصد داشت با ایجاد این کتابخانه، هم به آگاهی افراد مملکت خویش کمک کند و هم کتابخانه جایی باشد تا اندیشمندان و متفکران در نیازهای آن روز مراجعان و علاقمندان به مطالعه، نشان از نوعی خلاقیت و دسترس پذیر کردن سهل و آسان اطلاعات به کاربران زمان خود بود.

تأثیر گذاری مرحوم محمد علی تربیت در حوزه فرهنگی به خصوص در منطقه تبریز و آذربایجان بسیار قابل توجه بود و این خدمات در تاریخ این سرزمین به ثبت رسیده است. از پیشگامان روزنامه نگاری و تدوین و انتشار تاریخ مطبوعات و شش دوره نمایندگی مجلس و کتابدار و کتابشناسی متبحر، از او شخصیتی متین و متعادل و تأثیر گذار ساخته بود.

این نوشتار قصد دارد به معرفی این شخصیت و خدمات فرهنگی او و اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران که به همت او در شهر تبریز تاسیس شده است بپردازد. شخصیتی که در زمان حیاتش منشا خدمات فرهنگی گسترده‌ای شد و هنگام مرگش بسیاری متأثر شدند. چنانچه مرحوم حسن اسفندیاری رئیس وقت مجلس شورای ملی در تاریخ ۳۰ دیماه ۱۳۱۸ در دوره ۱۲ قانونگذاری، جلسه ۱۶ سخنانی را در گرامیداشت این مرد بزرگ ایراد کرده است، که بخشی از آن به شرح زیر است. مشروح سخنان ایشان در متن نوشتار حاضر نیز آمده است:

"... بنده از سالهای دراز با مرحوم محمد علی تربیت از نزدیک دوستی داشتم و به احوالات و مزایای ایشان باخبر بودم ایشان یک شخص واقعاً متینی، سنگینی، زبان پاک، با قلب خوش بین و با اقدامات خیلی مؤثری راجع به خدمات کشور همیشه خودشان را معرفی کردند. همه آقایان می‌دانند که چون ایشان ملتفت بودند که بهترین راه ترقی هر کشور بسته به علم است به این جهت در مسائل علمی و فرهنگی آن قدری که مقدور بود ایشان سعی کرده و همیشه خدمات خودشان را در کشور نمودار کردند. چه در جاهایی که شخصاً بودند و چه در جاهایی که از طرف دولت مأموریت داشتند، همیشه به تأسیس بنگاههای معارفی و به خدمات علمی مشغول و خود را برای این منظور معرفی می‌کردند و به علاوه چون می‌دانستند که علم بدون کتاب کمتر ممکن می‌شود به این واسطه یک عشق و علاقه‌ای به کتاب داشتند که در هر جایی که رفتند کتابخانه‌هایی که اسباب شئون کشور و برای اهالی مؤثر و مفید بود تأسیس نمودند. ملاحظه

فرمودید که در آذربایجان و در گیلان که مأموریت داشتند این خدمت را به خوبی انجام دادند و کتابخانه‌های ممتازی در آنجا تأسیس کردند که فعلاً مبالغی کتاب در آنها موجود است که برای خدمت به معارف خیلی مفید و مؤثر است...."

و مرحوم اسماعیل امیر خیزی که خود از مشروطه طلبان، ادیبان و منشی و کاتب ستار خان، سردار ملی و از دوستان نزدیک مرحوم محمد علی تربیت است، قطعه‌ای مشتمل بر ماده تاریخ رحلت مرحوم محمد علی تربیت سروده است که بر سنگ قبر وی نقش بسته است، که در متن مقاله ذکر شده است.

بنا به گفته دوستان و شواهد تاریخی و مستندات موجود، علاقه وافر مرحوم محمد علی تربیت به کتاب و مطبوعات و کتابخانه و شناختی که از وجود این گونه منابع در داخل و خارج از کشور داشت بسیار مورد احترام علما، اندیشمندان و دوستان هم عصر خود بود و از او کتابشناسی مطلع و آگاه ساخته بود و همیشه طرف مشورت قرار می‌گرفت. چنانکه در مورد خصوصیت ایشان گفته‌اند: "اطلاعات گرانمای بسیاری از کتب باستانی و تازه ایران در حافظه خود داشت، به حدی که می‌توان گفت از کتب و تألیفات ایرانی و خاور هیچکس از ایرانی و اروپایی به اندازه‌ی وی دارای اطلاع نبود، بعلاوه قوه‌ی حافظه‌ی زیاد او در این باب به وی کمک بی‌حد کرده بود، چنانچه هر کتابی از هر مؤلفی را می‌دانست در کدام کتابخانه موجود است و ابواب و فصول وی چیست و در کدام عصر تألیف شده و مؤلف آن کیست و در این باب مکرر از دوستان و فضلا و آشنایان از محضر وی جهت کسب معلومات و اطلاعات بهره‌مند گشته‌اند."

بعد از گذشت ۲۲ سال از زمان پژوهش و اضافات و ویرایشهایی که نسبت به زمان تحقیق صورت گرفته است، متن حاضر روزآمد و از بسیاری جنبه‌ها تغییرات اساسی کرده است که امیدوارم مورد توجه علاقمندان قرار گیرد. با روز آمد سازی اطلاعات و تدوین آن به شکل کتاب قصد دارم این نوشتار را که مورد عنایت و توجه آقای دکتر علی شکویی بود به ایشان تقدیم کنم. فصل اول نوشتار حاضر، درآمدی است به خدمات و فعالیت‌های دکتر علی شکویی. زحمات ایشان در توسعه رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی در دانشگاه‌های آزاد اسلامی به خصوص دایر کردن مقطع تحصیلات تکمیلی در دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات، بر اساتید و کتابداران پوشیده نیست.

بسیاری از فارغ التحصیلان مقطع دکتری که هم اکنون در پست‌های مدیریتی و اجرایی و به عنوان عضو هیات علمی در دانشگاه‌ها و موسسات آموزشی در وزارتخانه‌های علوم، تحقیقات و فناوری، وزارت بهداشت و درمان و آموزش پزشکی، و دانشگاه‌های آزاد اسلامی و پیام نور

مشغول هستند تا حدود زیادی موقعیت خود را مدیون تلاشها و پیگیریهای ایشان می‌باشند. اگر مقطع دکتری رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی در واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهر آن در سال ۱۳۶۸ راه اندازی نمی‌شد! تعداد زیادی از همکاران هیات علمی که اینک مشغول فعالیتهای آموزشی و پژوهشی هستند و دارای مرتبه علمی تا استادی هستند و از واحد علوم و تحقیقات فارغ التحصیل شده‌اند، نمی‌توانستند این موقعیت را کسب کنند. ایشان از دانشگاه بازنشسته شدند و ما نیز دیر یا زود تمامی این موقعیت‌ها را به دیگران خواهیم سپرد و دوران بازنشستگی، رنجوری و ناتوانی بر ما نیز مستولی خواهد شد.

شایسته بود مجلس تقدیر و تشکری برای ایشان بر پا شود ولی بنا به هر دلیلی این اتفاق نیفتاد و تنها کاری که از دست نگارنده این سطور بر می‌آمد، تهیه مطلبی بود که سالها پیش ابتدا در وبلاگ گذاشتم و اکنون نیز با توجه به انتشار این نوشتار، در ابتدای کتاب حاضر درج می‌کنم. برای ایشان و همه مدرسان و معلمان عزیز که در توسعه رشته کتابداری و اطلاع‌رسانی تلاش کردند و با صبر و شکیبایی که لازمه کار معلمی است، عمر شریف خود را به تربیت دانشجویان و حفظ ارزشهای اخلاقی و حرفه‌ای گذاشتند، آرزوی موفقیت و طول عمر توام با عزت و سربلندی دارم.

دکتر فریدون آزاده ۱۳۹۲

مقدمه

کتابخانه و قرائت‌خانه عمومی دولتی. تربیت تبریز از کتابخانه‌های معروف و قدیمی ایران محسوب می‌شود. لذا به‌عنوان یک مسأله تحقیق مرا به این امر واداشت که در مورد آن مطالعه و تحقیق مبسوط و جامعی انجام دهم.

لذا در مهر ماه سال ۱۳۷۰ برای انجام این کار ابتدا مسافرت یک هفته‌ای به تبریز صورت گرفت تا از نزدیک کتابخانه تربیت را مشاهده کنم. این سفر از دو جنبه برایم جالب بود: یکی بعد از گذشت ۷۰ سال^۱ از تاریخ تاسیس و ماندگاری این کتابخانه تا کنون که ۴۴ سال قبل از تشکیل اولین کتابخانه عمومی در ایران تشکیل شده بود، و دیگری انجام مصاحبه با روسای اسبق کتابخانه و جمع آوری اسناد و شواهدی که در سایر کتابخانه‌های شهر تبریز از جمله کتابخانه ملی تبریز و مسجد جامع شهر تبریز وجود داشت، و من از آنها بی‌خبر و مجبور بودم منابع را در کتابخانه مطالعه و یادداشت برداری کنم.

در ابتدای کار بعلت فقدان منابع و مأخذی که بتوان با استناد به آنها، امر تحقیق را دنبال کرد، کمی مایوس و دلسرد شدم، ولی به پیشنهاد یکی از کتابداران کتابخانه تربیت و ملاقات با آقای عبداللّهی رئیس اسبق کتابخانه تربیت و مصاحبه حضوری با ایشان به مدت دو ساعت و تشویق و راهنمایی‌های نامبرده، روزنه‌های امید باز شد و مطالعه و تحقیق روند امیدوارکننده‌ای (نسبت به زمان تحقیق که امکان دسترسی پیوسته به فهرست‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی وجود نداشت) به خود گرفت.

از آنجا که در مورد مرحوم محمد علی تربیت از جنبه‌های گوناگون شخصیت وی تحقیق بسیار کمی صورت گرفته و بیشتر مورخان و دوستان و آشنایان وی به نوشتن شرح حال عمومی وی اکتفا کرده اند، کار تحقیق را مشکل می‌نمود، بخصوص اینکه دامنه فعالیت‌های مرحوم

۱. البته نسبت به زمان تحقیق در سال ۱۳۷۰ در حال حاضر ۹۲ سال از تاسیس و راه اندازی این کتابخانه می‌گذرد.

تربیت در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بسیار گسترده و چون از رجل فرهنگی و سیاسی قبل و بعد از مشروطه بود، در این عرصه‌ها حضور جدی داشت. لذا لازم دانستم با توجه به قرابت و نزدیکی وی با شخصیت‌های مطرح دوره مشروطه از جمله سیدحسن تقی‌زاده، مرحوم اسماعیل امیر خیزی و سایر مورخان و مولفان کتابهای تاریخی به منابع دوره مشروطه و بعد از آن مراجعه کنم. با استفاده از مجموعه مقالات سید حسن تقی‌زاده که به همت آقای ایرج افشار تهیه شده بود و استفاده از سایر کتب تاریخی دوره مشروطیت ایران و همچنین اسناد و شواهد و شرح خدمات و فعالیتهای ایشان که در بسیاری صنایع دوره حیات و پس از مرگ ایشان توسط محققان، دوستان و مورخان در لا به لای متون پراکنده بود، توانستم به اطلاعاتی دسترسی پیدا کنم.

با استفاده از مجلات و نشریاتی چون یغما، یادگار، ارمغان و ملاقات حضوری با شادروان استاد ایرج افشار، ایرانشناس، کتابشناس و محقق معروف و محمد جواد مشکور در سال ۱۳۷۰ و تشویق آنها، نکات برجسته زندگی و شرح خدمات ایشان را در عرصه‌های فرهنگی و سیاسی در متون مختلف، شناسایی و گردآوری کردم. از طریق پانویس‌ها نیز تمام منابع را با ذکر صفحات معرفی تا خواننده هر لحظه که تصمیم دارد به اصل منبع مراجعه کند.

اما با گذشت ۲۲ سال از موضوع تحقیق بسیار خرسندم که مطالب و اسناد و مدارک جدیدتری از مرحوم محمد علی تربیت گردآوری و اقدام به انتشار آن کنم.

با جستجو در منابع و پایگاههای اطلاعاتی که به کمک فناوریهای ارتباطی و اطلاعاتی در دسترس قرار گرفته است، اسناد و شواهد و اطلاعات و تحقیقات جدید دیگری در مورد مرحوم محمد علی تربیت از جنبه‌های مختلف به دست آوردم و آنها را در نوشتار حاضر درج میکنم. در بخش کتابشناسی مرحوم تربیت و مآخذ پابانی کتاب نیز این آثار اضافه شده است که نسبت به پژوهش سال ۱۳۷۰ بسیار روزآمدتر شده است.

تحقیق حاضر از منابع و مآخذ قابل اعتماد و مستندی است که در مورد فعالیت‌ها و خدمات مرحوم تربیت گردآوری شده است.^۱

در مورد شرح حال مرحوم تربیت و با توجه به گستردگی فعالیت‌های ایشان این فصل به سه بخش به شرح زیر تقسیم شده است:

۱. شرح حال عمومی نامبرده (با تکیه بر خصوصیات اخلاقی و شخصیت فرهنگ‌دوستی)

۱. البته با توجه به منابع و اطلاعات قابل دسترسی در ایران

۲. خدمات فرهنگی و اجتماعی مرحوم تربیت قبل از مشروطیت تا سال ۱۳۰۰ ش.

۳. خدمات فرهنگی و اجتماعی مرحوم تربیت بعد از سال ۱۳۰۰ ش.

علت انتخاب سال ۱۳۰۰ ش. و تفکیک فعالیت‌های تربیت به قبل و بعد از سال ۱۳۰۰ خورسیدی از چند نظر قابل تأمل است:

- سال ۱۳۰۰ سال تأسیس کتابخانه عمومی دولتی تربیت تبریز است که همزمان با تصدی مشاغل دولتی و فرهنگی وی محسوب می‌شود، که فصلی نوین در تاریخ زندگی وی به حساب می‌آید.

- این سال‌ها مقارن با انتقال قدرت سیاسی از حکومت قاجار به سلسله پهلوی است که از سال ۱۲۹۹ شروع و در سال ۱۳۰۴ ش. منجر به تغییر حکومت می‌شود، که از جنبه‌های مختلف این دوره قابل بررسی است.

جهت اطلاع و آگاهی علاقمندان، کتابشناسی مرحوم تربیت اعم از کتاب‌ها و مقالاتی که ایشان تحریر نموده‌اند و چه مقالات و نوشته‌هایی که از طرف دوستان و علاقمندان در شرح حال و خدمات مرحوم محمد علی تربیت نگاشته شده است، همه آنها تحت عنوان کتابشناسی ایشان گردآوری و در پایان نوشتار در سه بخش مجزا تنظیم گردیده است.